

Ольга
Кобиллянська
ЗЕМЛЯ. ЛЮДИНА
ЗА СИТУАЦІЯМИ
В НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА

Харків
«ФОЛІО»

*Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
посвячує авторка*

ЧАСТИНА ПЕРША

«Es liegt um uns herum gar mancher
Abgrund, den das Schicksal grub, doch
hier in unserem Herzen ist der tiefste»¹.

I

Дві години від ріки Серета на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, поїднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези попереplitалися з поважними дубами і ясними літніми

¹ Кругом нас ніби якась безодня, що її вирила доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша (нім.).

ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самотійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії — так стоять вони, розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкрузи них. Вузькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково-шелестячою кукурудзою і ховаються незаметно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну* картину. Нічого — крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, — та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторінь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності, — гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми...

Коло відокремленої громадки хатин, мов коло своєї служби, стоїть і малий панський дворик із величезним садом, неначе зі штивним** чорно-білим тренем, і понурився також в одностайну картину. Мешканці дрібних хатин, — се постійні робітники в «бояра», і коли інші селяни виходили рік-річно гуртом на роботу в Молдаву, протративши вибрані гроші вперед у марний спосіб, шукали і шукають вони зарібку в межах своєї землі.

І не було їм з тим лихо.

* О д н о с т а й н а — одноманітна.

** Ш т и в н и й — цупкий, застиглий.

Так, приміром, має хата заможного ґазди Василя Чоп'яка, якого жінка Докія служила довгі літа у дворі, інший вигляд, як інші сільські хати, особливо ж як хати тих ґаздів і ґаздинь, що шукали зарібку й щастя в Молдаві.

Вона має ясні й чисті вікна, невеличкий сад із шляхетними овочами, в зільнику такі ж самі цвіти, а в хаті всюди взірцева чистота й лад. Під вікном у старомоднім комоді, улюбленім меблі Докії, випрошенім у пані, і в такій самій ще зовсім гарній шафі тримає Докія неабиякі святочні спідниці свої і чорні дорогі сердаки свого мужа і своєї доньки.

По стінах висять образи іншого походження, як ярмаркового. Вона не віддавалася пустим мріям і спокусам про золоті гори десь там у Молдавах та інших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини. Одним словом — Докія тішилася великим поважанням у цілім селі. І в дворі її поважали. Хоч її чоловік Василь — великий пияк, хоч і не один мішок найкращого жита або пшениці мандрував до жида Мендля, отуди на Гоппляц*, вона все-таки вміла своєю працюовитістю, своїм розумом і витривалістю, своїм невтомимим трудом усе лихо направити і ґаздівство так вести, що дома панував добробут і довгів не було в них майже ніяких.

У дворі навчилася вона й бачила не одно; навчилася кращого ладу й тоншого способу ґаздування, і наслідки того кидалися кождому в очі, хто лише вступав у її гарне обійстя. Але Докія не була щаслива.

Її висока стать держалася вправді завсіди прямо, мов сосна, по її певнім ході й по поставі, трохи штивній, можна її було вмити між іншими відрізнити, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно. Між гостро зарисованими, високо піднятими чорними бровами зарились хмарні зморшки, що не вигладжувалися ніколи. Її очі дивилися

* Г о п п л я ц (від *нім.* Hauptplatz) — центральне місце, головна площа.

майже все понурим, зажуреним поглядом, а коло уст зарисувалася глибока лінія болю.

Жура гнула її додолу.

Її чоловік був пияк і марнотратець, був бурливий мужик, що у хвилях лютості хапав і за барду*, а вона чулася слабою і гризлася будучністю своєї самотньої дитини, доньки своєї Парасинки.

Що сталося би з нею, якби вона тепер умерла? Була ще майже дитиною, бо числила ледве шістнадцять років. Не знала ще газдувати як слід, не вміла би зносити примхів свого нещасного вітця, ані примхів інших людей. Сього всього учить час і неволя... Душечка солодка та добра... самотня потіха мамина... що сталося би з нею тоді?.. Одно, що знала добре й чинила радо — шила та вишивала білля, силяла гердани та бодзики** і товар випасала. На широкій толоці, на рівних полях минав їй час, — ні, майже зростала тут, шила, гляділа за коровами і волами, що паслися перед її очима, співала пісні або роздумувала над різними казками, що їх чула від сеї або тої і не забувала. Такою була ще її Парасинка. А що сталося би з землею Василя? Хто дбав би про те, щоб не задовжив її, щоб її в час засівано, щоб із неї в час хліб збирано, кукурудзку щоб у час висапувано, жато? А її красна худоба, її пишний кінь — найдорожча штука в її стайні! О, на неї, на ту пишну Шагу, мав храп*** Мендель із Гоппляцу вже здавна, бо ж вона не була «конем», а просто вогнем, фурією...

На неї можна було й дванадцять міхів усадити — се їй зовсім не вадило кидати очима блискавки, гордо заломлювати шию і летіти чи вгору, чи вділ шаленим трапом.

А вже коли свобідно лишити їй поводи — земля дудніла під нею. Майже ніколи не тверезий Василь сидів на фірі

* Барда — сокира.

** Гerdани та бодзики — прикраси з бісеру та клаптиків матерії.

*** Мати храп — мати на оці.

й як дзвін теліпався на всі сторони, що страх так і віддих запирав. Не перекинеться туй-туй* під колеса?

Страх?

Ба!

Йому ніколи не лучалися пригоди з нею. Він володів якоюсь демонічною силою над тою звіриною; і хоч би яка голова в нього задурена, хоч і якою колодою сідав із ярмарків на фіру, — вона все привозила його цілого й живого назад додому — прегарна, премудра Шага її!

Василь ніколи не хорував.

Часом прийде оббитий, синцями вкритий, закривавлений з корчми, і коли вона при його виді з остраху й відрази аж зойкне, аж руки заломить, він лише сплуне вперед себе, заклене під носом і видряпається на піч.

Там перележить два-три дні скулений, а потім, неначеб не лучалося з ним нічого, злазить із печі й береться наново за працю або йде в поле або в село.

Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосердно...

Тепер була жура за поля і її доньку тим страховищем, що сіпало ненастанно тими струнами, гонило сон у чорних ночах, а вднину проганяло мову й усміх з її живих уст.

У неї був і брат, самотній лише. Петро було йому на ім'я. Молодший від неї, нежонатий, літ сорок, може, жив коло неї й Василя і помагав у господарстві. Але й він причинився до її гризоти. Не женився, а часом і собі запивався. З природи інтелігентний, бистрий, серцем м'який, мов дитина, а в роботі був мов вогонь, коли хотів. Одначе гроші, зароблені фірманкою або в Молдаві, протрачував і вертав до неї з порожніми руками.

Мав свої жалі.

* Туй - туй — ось-ось.

Уроював* собі їх часами, особливо ж коли його на Гоп-
пляц мов магією тягнуло.

Він відступив своє поле сестрі під умовою, що має
проживати при ній до кінця свого життя, але впившись,
твердив, що вона витуманила те поле у нього, що чи-
гає на його смерть і жалує йому кожного кусника хліба
і т. ін., і що з нього не буде вже ніколи газда, як інші
люди. Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати
не мав, а в винаймленій не хотів сидіти. Гонор не позво-
ляв. Не був із такого роду, щоб, оженившись, іти зараз
на жіноче або комірне. Він походив із попівського роду.
Пригадував собі ще діда... В дійсності не думав ніколи
про женитьбу поважно. В молодих літах рвався за фір-
манкою, «шалів», як сам оповідав, за кіньми, наймаю-
чись то тут, то там, по панах, а пізніше не припадали
йому сільські дівчата до вподоби — і його найкращий
вік перейшов, що й сам не стямився, як і коли. Уходив
у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на яко-
го не ялося** їм підносити очей.

Їм лестило се, наколи він закинув до них своїм дзвін-
ким, геройським, далекосяглим голосом яке-небудь підхліб-
не слово або, зажартувавши, обняв яку, блискавкою при-
тискаючи її до себе, але думати про нього, як про жениха,
не встигла ніколи ні одна. Молитов знав стільки, що й сам
дяк, а своїх сільських товаришів, що не підходили йому під
пару, трактував із легковаженням.

Убивався гарно, в самі тонкі і дорогі строї***, жив безжур-
но з дня на день, одначе був би, без уваги на свою лицарську
вдачу, пропав марно, якби не сестра, що, мов добрий дух,
сторожила над усіма в своїй хаті й не давала нікому духом
і тілом пропадати.

Парасинку любив над усе.

* Уроювати — фантазувати, вигадувати, уявляти.

** Не ялося — не годилося.

*** Стрій — одяг.

Всі свої теплі, ніжні почування переносив на молоде, несміливе дівчатко, що, мов та пташина, вешталосся між самими старшими, безжурно та пестливо тулячися то тут, то там.

Однак се все не зменшало турботи Докії про будуччину доньки. Вона відчувала й бачила, що становила одна собою підвалину цілої будівлі, в якій хоронилися муж, брат і донька, але відчувала, що сил її нестане вже надовго. Підупадала надто часто на здоров'ї, щоби не віддаватись журливим думкам про будучність. Бачила лиш один вихід із того хмарного положення. Віддати доньку замож. Але саме тут напотикала на грубий напір Василя. Він любив доньку на свій лад. Трясся над нею і просто дичів, коли жінка натякала про віддання. Чого дитина мала уступати із хати так рано? Чи він не мав чим годувати її? Її одну? Чи був уже такий старий і немічний, що не міг газдувати, і вона має йти в найми? Для кого пишалися лани, для кого здіймалися стоги, як остаточно не для неї?... А його худоба, що, мов шовк, улискувалась на пасовиську?..

Що Докія (вона числила до сорок і вісім років) стогнала кожної днини на всі сторони, се була ще замала причина, аби витручати доньку з хати. Їй вічно все щось не в смак. Ходить, як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає. На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч стогнала. Але колись, як йому буде того всього забагато і як вона з доброї волі не стулить рота, то він їй стулить його. Але тоді вона отворить його знов уже аж за шість неділь... Він заповідає се вже давно — але раз... Докія плакала або розсміювалася гірко на такі слова свого чоловіка, а відтак умовкала. Говорити було ще гірше. Вона знала його вже. Упором нічого не здобувала. А прямо в очі не могла казати йому, що саме його п'янство спонукувало її до того гіркого рішення. Він був би кинувся з бардою. А будь-що-будь вона боялася п'яного дикуна. Раз побив

її так, що дві неділі не здіймалася з постелі. По-тверезому і стільки не хотів слухати її.

— Здуріла? — питав і сміявся, і навіть не відповідав їй на її допити й розложені перед ним думки.

Коли б Парасинка мала раз чоловіка, все пішло б іншою ходою: особливо ж, коли б її вже не стало. (Вона лиш того боялася.) Він не допустив би, аби старий винаймив поле жидові, — се було би першою його роботою по її смерті, — або щоб його задовжував. Він узяв би ґаздівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.

День і ніч думала про те і, може, сотню разів перебирала всіх хлопців у селі. Роздумувала, хто мав би перебрати її ґаздівство й забрати від неї її скарб на все. Але думки в тім напрямі кінчалися кожним разом тяжким зітханням, кожним разом глибокий смуток налягав на її душу. В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки б вона була бажала, ні один не видавався їй достаточного робучим, чесним і запопадливим.

Правда, один був би, але той один мав іще перед собою військову службу... Се ж був Михайло Федорчук, син заможного й дуже порядного господаря. Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку й був найчеснішим хлопцем у селі. Поля його батька граничили з полями Василя, були вироблені й добрі, і на них колишалися рік-річно препишні збіжжя, мов золотисте море. Аж любо було косити їх, аж любо було працювати на тім полі! Так, сей один зміг би зашватати її Парасинку, а з бесід і натякань старого Івоніки, батька Михайлового, визирало те саме бажання. Одначе між їх бажаннями станули військові літа, і ніяк було їх оминути. Михайло — хлопець сильної будови, здоровий, — мав ще одного молодшого здоровенного брата. Родичі також не були ще надто перестарілі, могли обходитися без нього в хазяйстві, і тяжко було думати про увільнення його з війська. Від сеї осені за рік мав вступити в рекрути. Та і на тім іще не кінець. При війську треба служити 2—3 роки без перерви,

а й потім від часу до часу вертати на якийсь час у касарню, переодягатися в цісарський стрій і йти на вправи, полишати поле й хату на жінку й діти. Чиста недоля! Судьба звернулася до неї хмарною стороною, і ніякі мольби і сльози не змінляли її постанови.

Восени мала Парасинка закінчити шістнадцятий рік. Походила ростом на матір, вибуяла, мов пальма, вгору, але зрештою була ще нерозвинена. Її члени були худі, майже хлоп'ячі, її лице дитиняче й вузьке і без ясного виразу.

Докія ладила вже для неї рушники, постіль і білля. Се останнє шила собі дівчина сама. А як прегарно! Неначе швачка! Коли інші дівчата й жінки перепихали й витягали голку крізь полотно, як патик, вона вживала наперстка й шила такими дрібонькими штихами, мов маком засівала. Окрім того, вишивала на рукавах червоною, жовтою і чорною заполоччю найкращі й найтрудніші візці з пам'яті, а вкінці складала назад у скриню таке чисте й незім'яте шитво, неначеб не дотикалася його ніколи руками...

Докія постановила сих м'ясиць невідмінно доньку заміж віддати. Думку з Михайлом мусила закинути; перевести її в життя було, очевидно, зовсім неможливо, але зате уложила собі інший план. Тодорика Жемчук був також заможний хлопець, а в своїх родичів одніський син, як Парасинка в неї і її чоловіка — одинока донька. Він був увільнений від війська й міг кожного часу женитися. Правда, він не був такий гарний хлопець, як Михайло, його й не дуже долюблювали. Він був низького росту й обертався все цілим тілом, де вистарчало не раз лише голову звернути. Штивна була у нього шия. І в цілості робив він погане враження; та що се мало до речі? Чоловік до всього звекає. Правду сказавши, чи любила вона Василя, коли йшла з ним до шлюбу? Саме тоді шаліла за одним пишним та, мов паничем, гарним удовиним сином, що став пізніше й двірником*. Але воно

* Дві р н и к — голова громади, староста.

все-таки не було зле, що вона віддалася за Василя. Він був пияк, був вправді марнотратець, він записався Мендлеві на Гоппляцу з душею й тілом, узлостившись, підносив кілька разів і руку на неї, але коли сватав її, мав гроші і поле і не крав чуже добро, як удовин син, ставши двірником, та не сидів по криміналах, як той!

Парасинка звикне до Тодорики. Він працьовитий і дбайливий, хоч на день ледве десять слів промовить, зате загляне десять разів до худоби, десять разів побіжить у поле, а ані разу до Мендля на Гоппляц. Парасинка буде з ним щаслива. Зразу буде мешкати з його старими, аби навчитися їх ладу, навчитися їх слухати і придивитися старій матері, як вона сина доглядає, а потім заживе з чоловіком сама окремо. Вона буде плакати за мамкою, доньця її маленька та мила, і мати сама буде день і ніч сльози за донечкою втирати і з туги чорніти, але вона хоче лише добра доньки і щастя, хоче бачити її «своєю газдинею» і за чоловіком, як її дні вийдуть і смерть заморозить її тіло...

— Парасинко, доньцю! — сказала вона одної днини, глибоко зітхаючи й чорні брови підводячи журливо вгору, коли обі сиділи на призьбі й лупили кукурудзу. — Парасинко, душко, як Бог дасть, то зав'ємо твою головку рушником сеї вже зими!

Парасинка витріщилася лякливо хвилину на матір, а опісля склонила голову вдолину, а по її дитинячім лиці перебігла темна полумінь. Вона мовчала.

— Ти чуєш, Парасинко? Я таки не жартую: ти віддашся!

Парасинка відвернулася від матері, не підводячи голови, і сказала:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

— Ти дурна, душко! Ти ж не знаєш, чому тебе твоя мамка віддати хоче. Ти ж не видиш, що я все більше та більше ослабаю, а тато — Боже, прости йому гріхи! — пересиджує у Мендля, як у рідного тата свого, задовжує тайком, як

я оноді довідалася, поля, тратить гроші, — і що з тебе буде, як я замкну очі?..

Парасинка обтерла тайком рукавом сльози, що втиснулися їй раптом в очі, і відворкнула* здавленим голосом:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

Докія усміхнулася гірким, перелетним усміхом, помовчала хвилю, а потім уговорювала доньку далі:

— Ти віддашся, Парасинко; ти знаєш, що лише ти утримуєш мене при житті, що лише ти моя потіха! Ти знаєш, що я від рання до вечора працюю для тебе й що я все лише хотіла твого добра. Я хочу, аби ти була щаслива, і для того хочу віддати тебе. Сих м'ясниць засватає тебе Тодорика, я полагодилася вже із старими. Вони дуже раді, що ти будеш їх невісткою. Тодорикові родичі мають багато землі, і він стане колись багатим господарем!

— Тодорика, мамо?.. Але я не хочу Тодорики!

— То кого хочеш?

— Або я знаю?

— То чому ж не хочеш Тодорики?

— В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього лежать так близько... що далі зіпляються докупи. Та й таки я не хочу його! Оноді він заздрів мене коло товару на полі, підійшов до мене і, ставши стовпом передо мною, взявся попід боки й питав:

«Умієш борщ варити, Параско?»

«Я лиш каву варю!» — сказала я, не глянувши на нього.

«Ади** , ади! — каже. — А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки, як патики, такі тонкі та худі!»

«Коли замішаю її зле, ти її їсти не будеш!»

«Ай! А хто ж її буде їсти, ти моя панно?»

«Той, для кого я зварю мамалигу!»

«Розумно кажеш! — промовив, а відтак спитав іще: — А вмієш вишити вже парубоцьку сорочку? Весільну, га?..

* Відворкн у в а т и — знехотя відповідати.

** А д и — д и в и.

ЗМІСТ

ЗЕМЛЯ	3
ЛЮДИНА	347
ЗА СИТУАЦІЯМИ	435
В НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА	629